

HET WERK VAN KINDEREN IN DE NEDERLANDSE LANDBOUW 1800-1913

Children's work in Dutch agriculture (1800-1913)

This article investigates the work of children in Dutch agriculture in the nineteenth century. According to the censuses, between 1849 and 1909 few children younger than 14 years were employed in agriculture. Agricultural inquiries and child labour investigations from the period 1800-1913 however show that young children carried out a considerable amount of work. Exact statements on the level of child employment in agriculture cannot be made. It is argued that the children's role in the work process varied much, strongly depending on the type of agriculture. Data on leave days granted to schoolchildren to work on the land, are used to support this argument. Probably the total amount of children's work in agriculture increased during the second half of the nineteenth century, because of the intensification of crop cultivation.

Inleiding

Hoe intensief was vroeger het werk van kinderen in de landbouw? Dat is één van de vragen die tegenwoordig in de belangstelling staan bij het onderzoek naar kinderarbeid in het verleden. Terwijl dit onderzoek aanvankelijk vooral gericht was op werkende kinderen in de industrie – in navolging van de negentiende-eeuwse bezorgdheid over het lot der fabriekskinderen – is tegenwoordig het besef algemeen dat de meeste kinderen werkten in de landbouw, de nijverheid en het huishouden. Dit artikel gaat over de nog nauwelijks onderzochte rol van kinderen in de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw. Daarbij sluit ik aan bij een recent Brits debat over de vraag in hoeverre er op grond van de bronnen uitspraken te doen zijn over de intensiteit van het werk van plattelandskinderen. Ik zal laten zien dat, naast de omstreden beroepstellingen, andere bronnen redelijk wat inzicht bieden. Ook laat ik zien dat het werk van kinderen sterk varieerde, afhankelijk van de aard van de landbouw.

Het is niet eenvoudig om vast te stellen hoe hard kinderen in agrarische gebieden werkten, zo blijkt uit de discussie rond het artikel 'The employment and unemployment of children in England c. 1680-1851' uit 1990 van Hugh Cunningham. Hij zet vraagtekens bij de veronderstelling dat kinderen in pre-industrieel Europa over het algemeen vroeg aan het werk werden gezet en

betoogt dat er voor plattelandskinderen in Engeland in de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw vermoedelijk helemaal niet veel werk te vinden was. Alleen waar huisnijverheid, manufacturen of fabrieken bestonden, was er fulltime werk voor kinderen van elf jaar en soms al jonger. In puur agrarische regio's was 'under- and unemployment' van kinderen echter algemeen omdat het meeste landbouwwerk voor hen te zwaar was. Vanaf ongeveer elf jaar konden ze bepaalde werkzaamheden aan, maar pas op hun dertiende of veertiende waren ze sterk genoeg om als knecht of meid in dienst te gaan. 'In agriculture children were a dubious asset', schrijft Cunningham. Hij vermoedt dan ook dat in agrarische gebieden veel kinderen weinig omhanden hadden: slechts in enkele gebieden was schoolbezoek al vrij algemeen. Cunningham baseert deze visie op enkele contemporaine klachten over het ontbreken van werk voor kinderen en vooral op de volkstelling van 1851. Daarin loopt het percentage kinderen jonger dan vijftien jaar met een beroep sterk uiteen: in *counties* waar naast landbouw ook plattelandsnijverheid of industrie bestond, hadden kinderen beduidend vaker een beroep dan in puur agrarische gebieden. Dat gold extra sterk voor meisjes, die veel minder vaak dan jongens een beroep in de landbouw hadden en dikwijls werkten in textielmanufacturen en de huisnijverheid.¹

Peter Kirby uitte in 2005 de nodige kritiek op Cunninghams artikel. Volgens Kirby is het niet mogelijk om uit volkstellingen af te leiden dat er een wijdverbreid tekort aan werk voor kinderen in agrarische gebieden zou zijn geweest, en evenmin dat er voor kinderen in de landbouw veel minder werk was dan in de nijverheid en industrie. In volkstellingen werd, aldus Kirby, slechts een deel van het werk van kinderen geregistreerd: het seizoenswerk van kinderen in de landbouw bleef buiten beschouwing, evenals het werk van meisjes thuis in het huishouden.² In antwoord op deze kritiek gaf Cunningham ten slotte toe dat het moeilijk is om vast te stellen hoe veel werk kinderen op het platteland verrichten en dat de volkstellingen daar zeker geen geschikte bron voor zijn: 'Most children's work, in today's world, as in the past, is within the household or in agriculture, and in neither case do we have reliable means of knowing the amount of it. Most children in agricultural areas in Britain in our period found some work [...] at some points of the year [...] perhaps even for some time each day. [...] But it is enormously difficult to see how children doing this kind of work should

* Graag bedank ik Hans van den Beld (Nationaal Onderwijsmuseum), Pim Kooij (Wageningen UR/RU Groningen) en de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* voor hun suggesties en commentaren.

1. H. Cunningham, 'The employment and unemployment of children in England, c. 1680-1851', *Past and Present* 126 (1990) 115-150.

2. P. Kirby, 'How many children were "unemployed" in eighteenth- and nineteenth-century England?', *Past and Present* 187 (2005) 187-202.

feature in statistics for children at work.' Wel blijft Cunningham van mening dat 'underemployment' van kinderen tot nu onderbelicht is gebleven in de geschiedschrijving.³

Uit het werk van andere onderzoekers blijkt dat het onverstandig is om algemene uitspraken te doen over het agrarische werk van kinderen. Hun rol in het arbeidsproces varieerde blijkbaar nogal, afhankelijk van het karakter van de landbouw. Algemeen wordt aangenomen dat kinderen van kleine boeren op jonge leeftijd begonnen mee te werken. Met ongeveer zeven jaar kregen ze hun eerste taken en naarmate ze opgroeiden werd hun werk zwaarder en groeide ook de verantwoordelijkheid. Zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw maakten kleine boeren vermoedelijk veel gebruik van de werkkraft van hun kinderen. Agrarische vernieuwingen maakten een intensieve bedrijfsvoering mogelijk en om de loonkosten te drukken werkte het hele gezin zoveel mogelijk mee, betogen bijvoorbeeld C. Heywood over Frankrijk en M. Winstanley over Lancashire.⁴

Een tekort aan werk voor kinderen wordt eerder vermoed in gebieden met grote landbouwbedrijven. Robert Allen gaat hierop in in zijn studie over de opkomst van de grootschalige landbouw in Engeland in de achttiende en negentiende eeuw. Familiebedrijfjes maakten toen plaats voor grote ondernemingen, waar het werk werd verricht door arbeiders. Voor de kinderen van deze arbeiders was weinig werk. De arbeiders bezaten geen eigen land waarop hun kinderen zouden kunnen werken en de grote ondernemingen huurden vooral volwassen mannen in. Jongens, die op de traditionele boerderijen dikwijls welkom waren als goedkope extra werkkraft, waren hier veel minder goed inzetbaar. 'Even though boys were cheap, they were difficult to supervise, so their use was limited on large farms', legt Allen uit.⁵ Ook Kirby spreekt in zijn overzichtswerk *Child Labour in Britain 1750-1870* over 'a fall in the participation of children and females in agricultural work' in de grootschalige Engelse landbouw tot circa 1850.⁶

In de loop van de negentiende eeuw nam de werkgelegenheid voor kinderen en vrouwen in de grootschalige Engelse akkerbouw toe, betogen onder meer Pamela Horn en Nicola Verdon. Door de intensivering van de

3. H. Cunningham, 'Reply', *Past and Present* 187 (2005) 203-215, citaat: 209-210.

4. C. Heywood, *Childhood in nineteenth century France. Work, health and education among the 'classes populaires'* (Cambridge 1988) 19, 27-29, 35; M. Winstanley, 'Industrialization and the small farm. Family and household economy in nineteenth-century Lancashire', *Past and Present* 152 (1996) 157-195.

5. R.C. Allen, *Enclosure and the yeoman. The agricultural development of the South Midlands, 1450-1850* (Oxford 1992) 18, 215-222, 287-288.

6. P. Kirby, *Child labour in Britain, 1750-1870* (London 2003) 56. Zie ook K.D.M. Snell, 'Agricultural seasonal unemployment, the standard of living, and women's work in the South and East, 1690-1860', in: K.D.M. Snell, *Annals of the labouring poor, social change and agrarian England 1660-1990* (Cambridge 1985) 15-66.

akkerbouw en de verbreiding van arbeidsintensieve gewassen als bieten en aardappelen ontstond er veel werk voor kinderen en vrouwen als goedkope, tijdelijk inzetbare krachten. Onder meer kwam de beruchte koppelaarheid op, waarbij boeren via een koppelbaas hele groepen goedkope werkkrachten ineens inhuurden, bijvoorbeeld om te wieden. Elders in Europa vonden vergelijkbare ontwikkelingen plaats, zoals Heywood opmerkt over de Belgische vlascultuur en de Italiaanse rijstbouw.⁷ Later kwam door de mechanisering in de landbouw weer een einde aan deze grote behoefte aan arbeidskrachten.⁸

Het was natuurlijk niet alleen de aanwezigheid van werk voor kinderen, die de intensiteit van hun werkzaamheden bepaalde. Ouders moesten ook bereid zijn hun kinderen dat werk te laten uitvoeren. Historici zijn het erover eens dat vooral de volgende drie factoren hierop invloed hadden: armoede, de mate waarin schoolbezoek een aantrekkelijk alternatief vormde en ten slotte de mate waarin wetgeving de keuzevrijheid van ouders beperkte. Welke factoren het belangrijkste zijn geweest, is onderwerp van discussie, maar wel is men het erover eens dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Europa de beschikbaarheid van kinderen voor werk afnam. De armoede nam af, schoolbezoek werd vanzelfsprekender en vanaf 1830 werd in steeds meer landen wetgeving van kracht die schoolbezoek verplicht stelde of bepaalde vormen van kinderarbeid verbood. Zo kwam de leeftijd waarop kinderen in aanmerking kwamen voor fulltime werk, steeds hoger te liggen.⁹

Naar het werk van kinderen in de Nederlandse landbouw is nog nauwelijks studie verricht. Het onderzoek naar kinderarbeid is bijna geheel beperkt gebleven tot de nijverheid en industrie¹⁰ en de bestaande overzichtswerken over kinderarbeid vertellen dan ook nauwelijks iets over de situatie in de land-

7. P. Horn, *Children's work and welfare 1780-1890* (Cambridge 1995) 14-15, 76, 124; N. Verdon, 'The employment of women and children in agriculture; a reassessment of agricultural gangs in nineteenth-century Norfolk', *Agricultural Historical Review* 49: 1 (2001); C. Heywood, *A history of childhood* (2001) 124-125.

8. M. Rahikainen, *Centuries of child labour. European experiences from the seventeenth to the twentieth century* (Aldershot/Hampshire 2004) 118-119.

9. C. Nardinelli, *Child labor and the industrial revolution* (Bloomington/Indianapolis 1990) 61-63, 123-153; H. Cunningham, 'The decline of child labour: labour markets and family economies in Europe and North America since 1830', *The Economic History Review* 53: 3 (2000) 409-428; Heywood, *A history of childhood* 140-143; Kirby, *Child labour* 26-32, 93-119.

10. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870* (1925, 11e gew. druk Utrecht/Antwerpen 1978) 92-107; C. Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 61-96; M. de Kruik, 'Kinderarbeid in de Vlaardingse haringvisserij', *Holland* (2002) 226-241; E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep. Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3: 1 (2006) 24-50.

bouw.¹¹ Slechts enkele historici, waaronder J.L. van Zanden, hebben geschreven over het werk van kinderen in deze sector.

Van Zanden analyseert in *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw* de uitkomsten van de beroepstellingen. Volgens deze tellingen, die vanaf 1849 regelmatig werden gehouden, waren er in de tweede helft van de negentiende eeuw twintig- tot dertigduizend kinderen jonger dan zestien jaar met een beroep in de landbouw (zie tabel 1).

TABEL 1 *Kinderen jonger dan zestien jaar met een beroep in de landbouw*

1849	1859	1889	1899	1909
27.200	20.600	24.000	32.100	30.500

Bron: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Wageningen 1985) 76.

Van Zanden toont door vergelijking met demografische gegevens aan dat deze getallen veel te laag moeten zijn. 'De arbeid door kinderen was vrij omvangrijk, maar deze werd laag gewaardeerd en men vond slechts weinig kinderen behoren tot de beroepsbevolking.' Ook wijst hij erop dat de tellingen behoorlijk van opzet en kwaliteit wisselen. Wel leest hij aan de 'vrij redelijke' tellingen van 1849, 1899 en 1909 een trend af, namelijk 'een lichte daling van het relatieve belang van kinderarbeid in de landbouw'. Het aantal in de landbouw werkzame kinderen nam namelijk slechts weinig toe, terwijl in dezelfde periode de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw sterk groeide. Ter verklaring wijst Van Zanden op twee ontwikkelingen. In de tweede helft van de negentiende eeuw stegen de reële lonen, waardoor in veel arbeidersgezinnen de behoefte aan extra inkomsten afnam. Ook nam in deze periode het schoolbezoek op het platteland sterk toe, 'wat moet hebben geleid tot een afnemende deelname van kinderen in het agrarische productieproces'.¹²

Verder wijzen Van Zanden en andere historici erop dat kinderarbeid in de landbouw niet overal even belangrijk lijkt te zijn geweest. In zijn artikel 'Het Nederlandse platteland rond 1850' stelt Van Zanden op basis van enkele rapporten over landarbeiders uit 1850 en provinciale getallen over schoolverzuim dat kinderarbeid in de zuidelijke provincies Limburg, Brabant en Zeeland 'op veel grotere schaal voorkwam dan elders'. Hij verklaart dit uit de grote arbeidsintensiviteit van de landbouw in deze provincies. Kinder- en vrouwenarbeid maakten hier volgens hem een 'belangrijk en integraal onderdeel uit van de arbeidscyclus van het bedrijf'. In Holland daarentegen overheerste

11. J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Assen 1964); J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw* (Bussum 1967); W. Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten. Sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003).

12. J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Wageningen 1985) 76-77.

het weinig arbeidsintensieve veehouderijbedrijf.¹³ Andere auteurs signaleren aanmerkelijke verschillen binnen provincies. Zo wijst Peter Priester erop dat er rond 1900 volgens landbouwonderzoeken in de Groningse weidegebieden niet of nauwelijks sprake was van kinderarbeid, maar in de akkerbouw wel degelijk.¹⁴

In dit artikel onderzoek ik de arbeidsparticipatie van kinderen in de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw. Hoe algemeen was het dat kinderen van een bepaalde leeftijdsgroep werkten en hoe veel werk verrichtten individuele kinderen? Mijn onderzoek betreft heel Nederland, waarbij ik een aantal voorbeeldregio's uitgebreider behandel. De onderzoeksperiode begint in 1800, toen de eerste belangrijke bron over dit onderwerp verscheen en eindigt in 1913, toen het laatste vooroorlogse onderzoek naar kinderarbeid op het platteland uitkwam.

Ten eerste wil ik vaststellen wat er op grond van de beroepstellingen en andere bronnen over de arbeidsparticipatie van kinderen in de landbouw te zeggen is. Daarnaast zoek ik naar mogelijke verklaringen voor de gevonden resultaten. Ik richt me daarbij vooral op de werkgelegenheid voor kinderen: door een vergelijkend onderzoek zal ik proberen te achterhalen hoe die samenhang met de aard van de landbouw. De vraag naar de beschikbaarheid van kinderen voor werk is in dit artikel secundair en wordt niet systematisch behandeld. Wel noteer ik af en toe aanwijzingen uit de bronnen over de manier waarop ontwikkelingen op het gebied van welvaart, onderwijs en wetgeving het aanbod van kinderen als arbeidskracht hebben beïnvloed. Wat betreft de wetgeving kan alvast worden opgemerkt dat de Kinderwet-Van Houten uit 1874, die loonarbeid van kinderen jonger dan twaalf jaar verbod, alleen betrekking had op de nijverheid en industrie. Voor 'veldarbeid' werd expliciet een uitzondering gemaakt. De eerste wet die ook consequenties had voor kinderarbeid in de landbouw, was de Leerplichtwet van 1900.¹⁵ Deze verplichtte ouders hun kinderen zes jaar lang naar school te sturen. Wel konden kinderen van tien jaar en ouder maximaal zes weken verlof krijgen voor werk in de landbouw, naast de twee of drie weken durende zomervakantie.

'Kind' duidt in dit artikel iedereen jonger dan zestien jaar aan. Dit sluit het beste aan bij de leeftijdscategorieën die worden gehanteerd in de negen-

13. J.L. van Zanden, 'Het Nederlandse platteland rond 1850', in: J.L. van Zanden, "Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande". Een reeks rapporten uit 1851', *Historia Agriculturae* XXI (1991) 3-47, citaat 17.

14. P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse* (Groningen 1991) 175. Zie over de wisselende intensiteit van kinderarbeid in de Friese landbouw: T. van der Wal, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland 1870-1895* (Leiden 1972) 4, 9, 22, 25.

15. Vanaf 1880 bestonden in verschillende gemeenten zeer slecht gehandhaafde lokale verordeningen die alle loonarbeid van kinderen jonger dan tien jaar, ook in de landbouw, verboden.

tiende-eeuwse beroepstellingen en sluit ook goed aan bij de huidige literatuur over kinderarbeid nu en in het verleden. Onder ‘werk’ en ‘arbeid’ versta ik alle werkzaamheden, thuis of bij derden, waarmee kinderen bijdroegen aan het levensonderhoud van het gezin.

De beroepstellingen

Van Zanden wijst erop dat volgens de beroepstellingen van 1849, 1899 en 1909 het aantal kinderen onder de zestien jaar met een beroep in de landbouw in die periode niet veel veranderde. Bij nadere bestudering van deze tellingen valt een aantal zaken op (zie tabel 2). Ik presenteer dit met enige voorzichtigheid omdat zoals gezegd de beroepstellingen sterk van kwaliteit wisselden.¹⁶ In navolging van Van Zanden kies ik voor de volgens hem vrij redelijke tellingen van 1849, 1899 en 1909.

TABEL 2 Aantal kinderen onder de zestien met een beroep in de landbouw, met tussen haakjes het percentage jongens.

	1849	1899	1909
Totaal	26.600 (58 %)	31.900 (79%)	30.800 (78%)
12 t/m 15	24.800 (58 %)	31.000 (79%)	30.600 (78%)
waarvan 14 en 15	?	22.300 (78%)	24.800 (78%)
waarvan 12 en 13	?	8.700 (80%)	5.800 (78%)
jonger dan 12	1.800 (60%)	900 (79%)	200 (78%)
waarvan jonger dan 10	500 (60%)	?	?

Bronnen: Volkstellingen 1849, 1899, 1909. Uitkomsten van de volkstelling 1849 in navolging van Van Zanden (zie Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 426).

Hieruit blijkt dat er onder de kinderen met een beroep in de landbouw slechts weinig jonger dan twaalf jaar oud waren en dat hun aantal bovendien in hoog tempo afnam. In 1849 ging het om slechts 1800 kinderen en daarna nam hun aantal af tot tweehonderd in 1909, de laatste beroepstelling waarin kin-

16. Zie over de onvolkomenheden in de tellingen ook J.G.S.J. van Maarseveen, ‘Beroepstellingen 1849-1971/2000’ in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen 2002) 115-144; C.J. den Dulk en J.G.S.J. van Maarseveen, ‘Volksstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en methode van onderzoek’, in: B. Erwicht en J.G.S.J. van Maarseveen, *Een eeuw statistieken* (Voorburg/Amsterdam 1999) 329-365.

deren jonger dan twaalf jaar apart werden geteld. Het aantal kinderen onder de tien was in 1849 zelfs minimaal (500) en in latere tellingen werd deze leeftijdscategorie niet eens meer apart geregistreerd. Al in 1849 en in nog sterkere mate in 1909 was de grote meerderheid van de kinderen met een beroep in de landbouw dus twaalf jaar of ouder. Afgaand op de tellingen 1899 en 1909, was van deze kinderen een minderheid twaalf of dertien jaar oud en nam ook deze groep in omvang af. Alleen bij de oudste en grootste groep kinderen, de veertien- en vijftienjarigen, was geen sprake meer van een 'kindereffect': deze groep nam in omvang toe, in overeenstemming met de groei van de volwassen mannelijke beroepsbevolking in de landbouw.¹⁷

Ten tweede blijkt dat de 'kinderen' met een beroep in de landbouw meestal jongens waren: in 1849 was bijna 60 procent van de kinderen met een beroep in de landbouw van het mannelijk geslacht, in 1899 en 1909 zelfs bijna 80 procent.¹⁸

Afgaand op de beroepstellingen, lijkt het dus alsof in de landbouw heel weinig kinderen onder de twaalf jaar werkten en ook niet veel kinderen van twaalf tot dertien jaar. Ook wekken de tellingen de indruk dat het werk van jonge kinderen na 1849 sterk afnam, en dat de landbouw vooral aan jongens werk bood en veel minder aan meisjes. Geven de beroepstellingen hiermee inderdaad een juiste indruk van het werk van kinderen in de landbouw? Om dat beter te kunnen vaststellen, heb ik een aantal tekstuele bronnen uit de periode 1800-1913 geraadpleegd. Deze bevatten veel informatie over het werk van kinderen in de landbouw in allerlei streken van het land en bieden dus de mogelijkheid om dat werk uitgebreider en per regio te bestuderen.¹⁹

17. Dat slechts heel weinig jonge kinderen een beroep uitoefenden en dat hun aantal na 1849 bovendien sterk afnam, gold niet alleen in de landbouw maar was een algemeen verschijnsel. In 1849 werden van alle 690.803 Nederlandse kinderen onder de tien jaar er slechts 1.906 (0,3%) geregistreerd als werkzaam in een bepaald beroep, van de 135.546 kinderen van tien en elf jaar oud waren dit er 5.595 (4%) en van de 253.323 kinderen van twaalf tot en met vijftien jaar waren dit er 62.288 (24%). In 1909 was het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar met een beroep gedaald naar 338.

18. Waarschijnlijk wordt het grote verschil tussen de percentages van 1849 en 1899/1909 veroorzaakt door de manier waarop het aantal kinderen met een beroep in de landbouw is vastgesteld. In 1849 is dat inclusief een percentage van het landelijke aantal 'dienstboden', die vermoedelijk vaak eigenlijk 'werkboden' op landbouwbedrijven waren. Dat is dan de enige beroepsgroep in de landbouw waarin meisjes niet in de minderheid zijn. In 1899 en 1909 worden 'dienstboden' niet tot de landbouwbevolking gerekend. Zie Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 426.

19. De beroepstellingen kunnen niet worden uitgesplitst naar regio of gemeente. De gegevens over het platteland worden namelijk steeds in één verzamelstaat gepresenteerd of, zoals in de telling van 1899, alleen voor de allergrootste (semi-)plattelandsgemeenten afzonderlijk genoteerd.

Landbouw- en kinderarbeidenquêtes 1800-1913

Een eerste bron zijn de nationale landbouwenquêtes van 1800, 1886 en 1906, waarin steeds ook enkele vragen werden gesteld over het werk van kinderen.²⁰ Ook in een reeks rond 1850 door particulieren opgetekende rapporten over de toestand van de landarbeiders komt het werk van kinderen ter sprake.²¹ Ten slotte zijn de nodige gegevens te vinden in drie onderzoeken naar kinderarbeid uit 1878, 1899 en 1913. In 1878 publiceerde Arnold Kerdijk (1846-1905), toentertijd onbezoldigd hoofdopziener voor het lager onderwijs, gegevens over kinderarbeid die onderwijzers in het hele land hem hadden geleverd. In 1899 verscheen 'De veldarbeid van kinderen in Nederland', op grond van een enquête gehouden door de Bond van Nederlandsche Onderwijzers, de SDAP en de Socialisten-Bond. Ten slotte werden in 1913 de resultaten uitgegeven van een grootschalige enquête naar 'Kinderarbeid op het platteland', in het kader van een Congres voor Kinderbescherming georganiseerd door de Bond van Nederlandsche Onderwijzers.²²

Bij de landbouwenquêtes werden vragenlijsten verspreid onder landbouwdeskundigen, notabelen, ambtenaren en landbouwers, bij de kinderarbeidenquêtes in hoofdzaak onder onderwijzers. Hun antwoorden zijn meestal vrij impressionistisch: getallen worden niet of nauwelijks genoemd. Een ander nadeel van deze bronnen is dat slechts enkele enquêtes – die van 1886, 1909 en 1913 – uitgebreid van opzet waren en ook volledig bewaard zijn gebleven. In hoeverre de informatie gekleurd is, is lastig te zeggen. In alle teksten, vooral later in de eeuw, klinkt de opvatting door dat kinderarbeid een nadelig verschijnsel is, omdat het werk de kinderen weerhoudt van schoolbezoek. Het is denkbaar dat respondenten van de landbouwenquêtes de hoeveelheid werk van kinderen onderschatten of niet te veel voor het voetlicht wilden

20. J.M.G.van der Poel (ed.), 'De landbouwenquête van 1800', *Historia Agriculturae* 1 (1953) 48-194, II (1954) 45-233 en III (1956) 105-171; *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 18 September 1886, no. 28* ('s-Gravenhage 1890); *Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland. Staatscommissie voor den landbouw* ('s-Gravenhage 1908) 2 dln.; *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland. Staatscommissie voor den Landbouw ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906, no. 72* ('s-Gravenhage 1912); *Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland. Staatscommissie voor den Landbouw ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906, no. 72* ('s-Gravenhage 1912).

21. Van Zanden, 'Den zedelijken'.

22. A. Kerdijk, 'De wet op den kinderarbeid', *Vragen des Tijds* 4: 1 (1878) 93-149; *De veldarbeid van kinderen in Nederland. Verslag der Enquêtes, gehouden door de afdelingen van den Bond van Ned. Onderwijzers, de Soc. Dem. Arbeiderspartij en den Socialisten-Bond in Nederland in zake de uitbreiding en duur van den veldarbeid van kinderen ten platten lande, ten behoeve van het Onderwijs-Congres op 4 juni 1899* (Dordrecht 1899); 'Kinderarbeid op het platteland', *Kinderarbeid in Nederland en in het buitenland. Uitgegeven door het Bestuur van het Congres voor kinderbescherming* (Amsterdam 1913) 133-200.

brengen. In de kinderarbeidenquêtes werd wellicht juist een overdreven negatief beeld geschetst: met deze onderzoeken wilde men de noodzaak van wettelijke maatregelen aantonen.

Aan de hand van deze bronnen heb ik de rol van kinderen in vier Nederlandse landbouwtypes onderzocht. De literatuur biedt immers aanwijzingen dat de aard van de landbouw van grote invloed was op het werk van kinderen en het ligt dus voor de hand om dit als uitgangspunt te nemen. Ik onderscheid de volgende landbouwtypes: de veehouderij in de weidegebieden, het kleinschalige gemengde bedrijf op de zandgronden, de grootschalige akkerbouw en ten slotte de tuinbouw en bloemen- en fruitteelt. Voor elk landbouwtype heb ik één gebied, dat waar de bronnen de meest uitgebreide informatie over bevatten, door de eeuw heen onderzocht. Dat zijn het Noord-Hollandse weidegebied, de Noord-Brabantse zandgronden, de Zeeuwse akkerbouw en de Zuid-Hollandse tuinbouw.

Het Noord-Hollandse weidegebied

Wat betreft het Noord-Hollandse weidegebied is het beeld gedurende de periode 1800-1913 steeds hetzelfde: de hoeveelheid werk voor kinderen was beperkt en zij hadden de gelegenheid de school te bezoeken. In de landbouwenquête uit 1800 luiden de antwoorden op de vraag 'Op welke jaaren jongens en meisjes aan het landwerk worden gezet?': 'op 11 à 12 jaaren' (Ouder-Amstel), 'op 13 à 14 jaaren' (Westzaan) en 'Ten aansien van de bouwlanden weet men sulks so juist niet, dog bij het melken en kaasmaaken begint men reeds met de 9, 10 of 11 jaare' (Beemster).²³ In de landbouwenquête van 1886 wordt, in antwoord op de vragen over de werkzaamheden van landarbeiderskinderen, uit Beemster bericht: 'kinderarbeid is hier van geen beteekenis' en uit Ilpendam: 'zoodra de kinderen grooter worden en de school hebben verlaten, worden zij voor den kost en een klein loon bij een boer verhuurd, leeren daar melken, den stal oppassen en andere niet zware diensten verrichten, totdat zij volwassen geworden als dienstbode kunnen optreden'.²⁴ In de landbouwenquête van 1906 worden de vragen naar het werk van landarbeiderskinderen in dezelfde trant beantwoord: 'In de veehouderijstreken wordt door vrouwen en kinderen niet in dienst van anderen gewerkt met uitzondering van jongens die het melken moeten leeren, wat eenige oefening vereischt, en dat zij toch volledig moeten kennen om zich later als knecht te verhuuren'.²⁵ Het Noord-Hollandse weidegebied krijgt dan ook weinig aandacht in de kinderarbeidrapporten. Ook het uitvoerige rapport 'Kinderarbeid op het

23. Van der Poel, 'De landbouwenquête', 1 88, 104, 118.

24. *Uitkomsten*, xxxvi, 10 en xxxvii, 12. Zie ook xxxii, ii; xxxviii, ii.

25. *Verslagen*, ii, 72. Zie ook *Schetsen*, 553.

platteland' uit 1913 bevat er weinig tekst over: 'Daar moeten de kinderen mee helpen bij het hooien, het verzorgen van het vee en het melken. Het melken geschiedt in den regel door jongens, doch gebeurt ook wel door meisjes. Deze moeten in den hooitijd ook het eten en drinken naar de maaiers en hooiers brengen'. Ook moeten kinderen vaak melkventen.²⁶

Blijkbaar hadden de boeren in dit gebied met kapitaalsintensieve maar relatief weinig arbeidsintensieve veeteelt slechts beperkt behoefte aan de werkkracht van kinderen. Wel werd verwacht dat kinderen van arbeiders (onbetaald!) meewerkten bij het melken. Ook boerenzonen en -dochters moesten natuurlijk het vak leren. Zo leerden de meisjes van hun moeder het kaasmaken. Maar zowel de boeren- als de arbeiderskinderen hadden gelegenheid de school te bezoeken. De hele eeuw door wordt in de rapporten het schoolbezoek omschreven als 'redelijk wel', 'gunstig' of 'zeer gunstig'.²⁷ Van schoolverzuim door werk wordt niet of nauwelijks melding gemaakt.²⁸ Wanneer kinderen werkten, deden ze dat buiten schooltijd. Zo waren er schooljongens die voor en na school de koeien molken. 'Vaak moeten de jongens om 5 uur al erop uit, soms zelfs om 4 uur reeds. Niet te verwonderen dan ook, dat geklaagd wordt over vermoeidheid en slaperigheid', staat in de kinderarbeidenquête van 1913.²⁹

De zandgronden in Noord-Brabant

Op de zandgronden in Noord-Brabant was het werk van kinderen vermoedelijk intensiever. Hier was al voor kinderen jonger dan negen jaar werk, blijkt uit de landbouwenquête van 1800. 'Kinderen van 7 à 8 jaaren worden tot veehoeden en ander werk reeds gebruikt', luidt bijvoorbeeld het antwoord uit het district Breda. Etten bericht: 'somers worden jongens en meisjes van 8 jaer & jonger gebruikt tot stouwing van 't vee' en de Meijerij: 'Zeer jonge, met de 6 jaren stuwen zij het vee naar de gebroektens en weiden. Om 10 jaaren rijden de jongens met de mistkar of zijn schaapherders. De meeste jongens zijn voor het einde hunner wasdoms stijf en krom gearbeid'. Werk wordt genoemd als een belangrijke oorzaak van het vrij geringe schoolbezoek, zeker in het landbouwseizoen. Zo bericht men vanuit Etten over het schoolbezoek: '(Dit is w.s.) vrij algemeen, altans in den winter: de min vermogende, schoon pro deo gelegenheid hebbende, kunnen daer geen algemeen

26. 'Kinderarbeid', 155, 187.

27. Van der Poel, 'De landbouwenquête', 1 110; W. Bok, 'Zedelijke en materiële toestand der arbeidende bevolking ten platten lande. Nopens Noord-Holland (1850)', in: Van Zanden, 'Den zedelijken', 121; *Uitkomsten*, xxxviii, 2.

28. *Verslagen*, 11, 120.

29. 'Kinderarbeid', 155.

gebruik van maken, omdat de kinderen al zeer jong in 't werk of huishouden te pas komen'.³⁰

Hetzelfde beeld komt naar voren uit een rapport uit 1850 van jonkheer A. Martini van Geffen over de landarbeiders in de dorpen rondom Den Bosch: 'Het ter school gaan der kinderen, hoezeer slechts tien ad vijftien Cents maandelijks behalve de leerboekjes kostende, geschiedt zeldzaam en zoo zulks plaats heeft, ongeregeld, daar de kinderen in den tijd van poten, als pootselhouders, later als koehouders, en verder als voersnijders en strauwsel-verzamelaars voor de geitenstallen, aardappel narooijers, kinderoppassers, zelden door de ouders gemist kunnen worden'.³¹

Uit deze opsomming blijkt de arbeidsintensieve aard van de gemengde boerenbedrijfjes die in deze streek algemeen waren. Om te beginnen was de veehouderij hier veel tijdrovender dan in de weidegebieden. De koeien stonden het hele jaar op stal en werden van het voorjaar tot de herfst enkele uren per dag naar graslandjes ('gebroektens') of klaverweides gevoerd. Dit koehoeden kon al aan jonge kinderen worden toevertrouwd. Ook het hoeden van de schapen op de hei en het voeren van de geiten kostte veel tijd en werd waar mogelijk aan kinderen overgelaten. Wat betreft de akkerbouw, hadden kinderen in de rond 1800 overheersende teelt van rogge, boekweit en haver blijkbaar nauwelijks taken. Er wordt alleen vermeld dat jongens de stalmest over het land verspreidden. In de aardappelteelt, die in de loop van de eeuw steeds belangrijker werd, werden kinderen echter wel ingezet. In het voorjaar werkten ze als 'pootselhouder' en legden de aardappeltjes in de pootgaten. Maar vooral bij de oogst waren veel handen nodig: nadat iemand de aardappelplanten los had gespit, kropen de anderen over het land om de grond te doorwoelen en de aardappels te verzamelen. Dit werk verrichtten kinderen af en toe in dienst van anderen: 'Sommige kinderen verdienen in den poottijd als pootselhouders een klein daggeld, beiden (vrouwen en kinderen, ws) rooijen des najaars de aardappelen-akkers na, en kunnen omstreeks 1/5 tot 1/4 mud aardappelen op een dag vergaderen'.³² Ten slotte moesten kinderen op hun jongere broertjes en zusjes passen en huishoudelijk werk doen zodat hun moeders de handen vrij hadden voor werk op het eigen bedrijf of elders.

Niets in de bronnen wijst erop dat de hoeveelheid werk op de bedrijfjes later in de eeuw afnam. Toch vond er toen blijkbaar een verandering plaats in de inzet van kinderen. In de landbouwenquête van 1886 is de leeftijd waarop kinderen aan het werk gaan beduidend hoger dan in 1800. De laagste genoemde leeftijd voor veehouders is elf jaar, de laagste leeftijd dat kin-

30. Van der Poel, 'De landbouwenquête', 11 77, 91, 117.

31. A. Martini van Geffen, 'Zedelijke en materiële toestand der arbeidende bevolking ten platten lande. Nopens Noord-Brabant (1850)', in: Van Zanden, 'Den zedelijken', 102.

32. Martini van Geffen, 'Zedelijke en materiële toestand', 101.

deren in verband met landbouwwerk van school wegblijven, negen jaar. Ook is het zomerse schoolverzuim blijkbaar afgenomen. Het wordt nu dikwijls 'gering' genoemd. Alleen oudere kinderen blijven 's zomers weg in verband met werk. 'Het schoolbezoek gedurende de zomermaanden is van de kinderen 9-12 jaar vrij ongeregeld; dezen zijn hunne ouders behulpzaam bij de veldarbeid. Schier alle landelijke gemeenten gaan aan dit euvel mank', berichten bijvoorbeeld Deurne en Liessel.³³ In het begin van de twintigste eeuw is ook dat schoolverzuim voorbij. Volgens de landbouwenquête van 1906 en de kinderarbeidenquête van 1913 werken schoolgaande kinderen alleen nog voor en na school en in sommige gemeenten tijdens de zes weken landbouwverlof. De kinderen werken meestal thuis, ook wel voor anderen als koewacht.³⁴

Vermoedelijk werd deze verandering vooral veroorzaakt door de sterke verbetering van het schoolsysteem. In het begin van de eeuw was het openbaar onderwijs in Brabant slecht georganiseerd en bovendien weinig geliefd bij de rooms-katholieke bevolking. Later in de eeuw werd het openbaar onderwijs sterk verbeterd en richtte, met name na 1870, de rooms-katholieke kerk met groot succes veel eigen scholen op. Het schoolbezoek nam sterk toe en was al heel algemeen toen in 1901 de Leerplichtwet werd ingevoerd.³⁵ Omdat de kinderen vaker en langer naar school gingen, waren ze minder beschikbaar voor werk.

Toch moet het effect van deze ontwikkeling niet worden overschat. Waarschijnlijk werd het werk van kinderen dikwijls niet afgeschaft, maar slechts anders georganiseerd. Werk buiten schooltijd was soms behoorlijk wijdverbreid en intensief, zo blijkt uit kinderarbeidenquête van 1913: 'In de vijfde klasse van de openbare school te Princenhage zitten 38 leerlingen (allen jongens) van +- 11 jaar, waarvan 20 buiten de schooluren arbeid verrichten, meestal landarbeid: wieden, aardappel 'hakken', spitten enz., terwijl er verschillende 's morgens voor schooltijd en 's avonds met de koeien naar de wei moeten'. En: 'Te Etten worden jongens van 10-12 jaar verhuurd bij boeren om te koewachten. Zij staan 's morgens om 4 uur op, brengen de koeien in de wei, weer op stal om 8 uur, dan naar school en gaan na den middag van 4-7,5 uur weer met de koeien uit. Naar bed circa half negen of negen uur. Onvoldoende nachtrust; gevolg: in school zich niet wakker kunnen houden'.³⁶

33. *Uitkomsten*, LXXVII, 2. Zie ook LXXV, 2, LXXVI, 2-3, LXXVIII, 1-2 en LXXIX, 2.

34. *Verslagen*, II, 326. Zie ook *Verslagen*, II, 325, 343. *Schetsen*, 446, 463; 'Kinderarbeid', 159.

35. D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Hilversum 1994) 330-340.

36. 'Kinderarbeid', 159-160.

Een groep landarbeiders in Sint Annaland (Tholen), circa 1910. Foto: C. van Velsen. Collectie: Zeeuwse Bibliotheek.

Akkerbouw in Zeeland

In de grootschalige Zeeuwse akkerbouw betekende kinderarbeid vooral werk door kinderen van landarbeiders op het land van grote boeren. De bronnen wekken de indruk dat er voor deze kinderen meestal aardig wat werk was.

De landbouwenquête van 1800 werd gehouden tijdens de laatste grote bloeitijd van de Zeeuwse meekrapteelt, een plant waaruit een rode verfstof werd gewonnen. Deze arbeidsintensieve en lucratieve teelt betekende voor velen maandenlang werk tegen een goed loon. Kinderen werkten vanaf tien, twaalf jaar mee. 'De arbeiders met jongens van 10 à 12 jaar winnen met het zetten of planten in April en Meij zeer groote daggelden (...) De arbeiders, vrouwen en kinderen van twaalf en meer jaren, winnen van Meij tot en met October veel geld met het wieden en schoonhouden van de mee te velde', luidt het bericht uit Tholen.³⁷

Later in de eeuw verslechterden de omstandigheden. Door bevolkingsgroei ontstond een arbeidersoverschot, waardoor de positie van de landarbeiders verzwakte. De behoefte onder de boeren om de loonkosten te drukken

37. Van der Poel, 'De Landbouwenquête', II 52, 55.

was intussen groot. De Zeeuwse akkerbouw maakte enkele ernstige crises door en werd bovendien arbeidsintensiever: naast graan werden steeds meer suikerbieten, voederbieten, uien, erwten, bonen, aardappelen en vlas verbouwd.³⁸ Voor het tijdrovende, maar dikwijls niet veel kracht vergende werk dat deze gewassen met zich bracht, werden meestal vrouwen en kinderen ingehuurd. De hoeveelheid werk voor kinderen nam dus flink toe: terwijl ze in de graanteelt alleen konden worden gebruikt bij het binden en nalezen van de graanoogst, konden ze bij de andere gewassen wekenlang worden ingezet bij de aanplant (aardappels poten, bonen leggen), de verzorging (wieden, bietenplantjes uitdunnen) en de oogst.³⁹

Dat is de achtergrond van de volgende passage, die in 1876 werd opgetekend door Arnold Kerdijk: ‘Van een der Zeeuwsche eilanden bericht men: “Wij zagen in de laatste jaren kinderen van 8 tot 10jarigen leeftijd bij twintigtallen onder opzicht van één man uittrekken om te wieden, soms over het natte veld op hun kousen, van ’s morgens zes tot ’s avonds zes uur, terwijl volwassen mannen en groote jongens zonder werk liepen; enkel omdat men die kleinen huren kon voor een derde of een vierde van het loon, dat aan de volwassenen moest worden betaald”.’⁴⁰ Het is een (extreem?) voorbeeld van de inmiddels ook in Nederland opgekomen koppelarbeid.

Hoe algemeen het was dat arbeiderskinderen meewerkten, blijkt uit de landbouwenquête van 1886. ‘De meeste arbeidersvrouwen en -kinderen werken mede’, wordt over Kerkwerve bericht en over Nieuwerkerk: ‘Onder de vaste arbeiders kan men ook de vrouwen van deze met hunne kinderen rekenen; deze hebben geregeld vast werk van half April tot half November’.⁴¹ In veel gemeenten was het schoolverzuim ’s zomers dan ook groot. In Poortvliet bijvoorbeeld: ‘Gedurende de maanden April tot November klimt het verzuim van leerlingen van 10 jaar en daarboven tot 60 pct., terwijl ook vele kinderen beneden de tien jaar wegens veld- en huisarbeid de school ongeregeld bezoeken’.⁴² Hoe sterk de introductie van bepaalde gewassen de werkgelegenheid voor kinderen vermeerderde, blijkt uit het volgende citaat uit Nieuwerkerk: ‘In de laatste 5 jaren is het schoolverzuim zeer toegenomen; vroeger kwamen de kinderen na den oogst, maar door den verbouw van uien en beetwortelen vinden zij nu in October nog werk’.⁴³

38. P.R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, ca. 1600-1910* (Wageningen 1998) 259, 386-394.

39. *Uitkomsten*, LXIX, 27-28, LXX, 22; LXXIII, 23; LXXIV, 16.

40. Kerdijk, ‘De wet’, 146. Vlas- en ajuinwieden gebeurde op kousenvoeten om de plantjes niet te vertrappen. Zie K. Slager, *Armoede treedt binnen. Levensverhalen van landarbeiders* (Goes 2005) 81.

41. *Uitkomsten*, LXVIII, 14; LXIX, 28.

42. *Uitkomsten*, LXIX, 1-2; LXX, 3.

43. *Uitkomsten*, LXIX, 1.

Verschillende keren wordt in de enquête verband gelegd tussen deze kinderarbeid en de lage lonen. Zo bericht Poortvliet: 'De levenswijze der arbeiders is uitermate bekrompen. Bij de meest mogelijke zuinigheid zijn zij niet in staat om uit de verdiensten van een alleenwerkend persoon, die onder gunstige omstandigheden slechts f225 per jaar verdient, de uitgaven voor de huishouding te bestrijden. Dientengevolge zijn zij genoodzaakt schulden te maken, om welke reden de vrouwen verplicht zijn mede te werken op het land en de kinderen reeds vroegtijdig voor arbeid gebruikt worden, ten einde op deze wijze de schulden, die zelden geheel kunnen worden aangezuiverd, langzamerhand af te doen'.⁴⁴

In het begin van de twintigste eeuw was de situatie niet wezenlijk veranderd. De boeren hadden op bepaalde momenten in het jaar nog steeds veel behoefte aan goedkope arbeid en hoewel de Zeeuwse arbeiders begonnen te delen in de algemene welvaarts-groei van rond 1900, bleven zij hun kinderen uit werken sturen. 'Evengoed als vroeger heeft men thans nog den arbeid van vrouwen en kinderen noodig [...] Als een gevolg van de hoogere loonen is er wellicht een kleine afname van vrouwen- en kinderarbeid waar te nemen', bericht de landbouwenquête van 1906 over de Zeeuwse akkerbouw.⁴⁵ Volgens deze enquête werd er in heel Zeeland door leerplichtige kinderen gewerkt. Soms staat erbij: 'geregeld', 'nog al eens' of 'vrij dikwijls'. Er werd veel gebruik gemaakt van het door de Leerplichtwet toegestane landbouwverlof.⁴⁶ Bovendien bleven schoolkinderen regelmatig langer weg dan de toegestane zes weken. 'De kinderen blijven soms weken thuis, waardoor ze aardig wat verdienen. De ouders of verzorgers worden gestraft met vijftig cent tot twee gulden boete. Bovendien verlopen er eenige maanden voordat ze veroordeeld worden', bericht de kinderarbeidenquête van 1913.⁴⁷

Tuinbouw, fruit- en bloemeteelt in Zuid-Holland

Ten slotte was er ook in de Zuid-Hollandse tuinbouw – in elk geval vanaf 1886, de oudere bronnen bieden geen informatie – aardig wat werk voor kinderen. In Zwijndrecht was het schoolverzuim volgens de landbouwenquête van 1886 's zomers 'nogal beduidend' en ook in 's-Gravenzande in het Westland was sprake van een 'verre van gering' schoolverzuim doordat

44. *Uitkomsten*, LXX, 22. Zie ook LXXI, 16.

45. *Schetsen*, 209. Overigens was er rond 1900 niet alleen werk in de akkerbouw; er wordt nu ook regelmatig melding gemaakt van koewachten door jongens. *De veldarbeid van kinderen in Nederland. Verslag der enquêtes (...) ten behoeve van het Onderwijs-Congres op 4 juni 1899* (Dordrecht 1899) 10; *Verslagen* 11, 253, 262, 270, 278-279, 293-294; 'Kinderarbeid', 159.

46. *Verslagen*, 11, 253, 262, 270, 279, 285, 293-294.

47. 'Kinderarbeid', 159.

kinderen tegen loon in de fijne-aardappelteelt werkten.⁴⁸ In Hillegom was het vrij recent gelukt om dit zomerverzuim te bestrijden. ‘Ongeveer 10 à 15 jaren geleden, was het eene zeer nadeelige gewoonte voor het onderwijs, dat bijna alle jongens van arbeiders en ook van tuiniers, die den leeftijd van 10 jaren hadden bereikt, gedurende de maanden van Mei-November van de school weg bleven om in de tuinen arbeid te verrichten. Zodoende bezochten zij slechts 6 maanden van het geheele jaar de school. Door doeltreffende maatregelen evenwel door het hoofd der school, in overleg met het gemeentebestuur genomen, heeft men deze gewoonte bijna geheel weten uit te roeien.’ Sindsdien werkten alleen kinderen van twaalf jaar en ouder voor de tuinders ‘om snijboonen aan te binden en om kruisbessen, aardbeziën, frambozen enz. te plukken’.⁴⁹

Kort na 1900 bleef de sterk expanderende tuinbouw graag gebruik maken van het werk van kinderen, al waren die misschien iets minder gemakkelijk te vinden dan voorheen. ‘De loonen zijn gestegen en minder dan vroeger gaan vrouwen en kinderen naar de tuinen, al valt hierin nog niet veel afname te constateeren. In bepaalde tijden, zooals bij aardappels leggen en rooien, bessen plukken en bij den oogst van aardbeien, kan men ze dan ook nog niet te best missen in sommige tuinen’, vermeldt de landbouwenquête uit 1906 over het Westland.⁵⁰

Nederland kort na 1900

Maar was de situatie in Noord-Holland representatief voor die in alle weidegebieden? Was in alle grootschalige akkerbouwgebieden kinderarbeid even algemeen als in Zeeland? Om dit na te gaan, heb ik voor één moment in de tijd de situatie in heel Nederland onderzocht. Ik heb gekozen voor de periode kort na 1900 omdat hiervoor de bronnen het meest compleet en overzichtelijk zijn. Bovendien is voor deze periode ook interessant cijfermateriaal voorhanden.

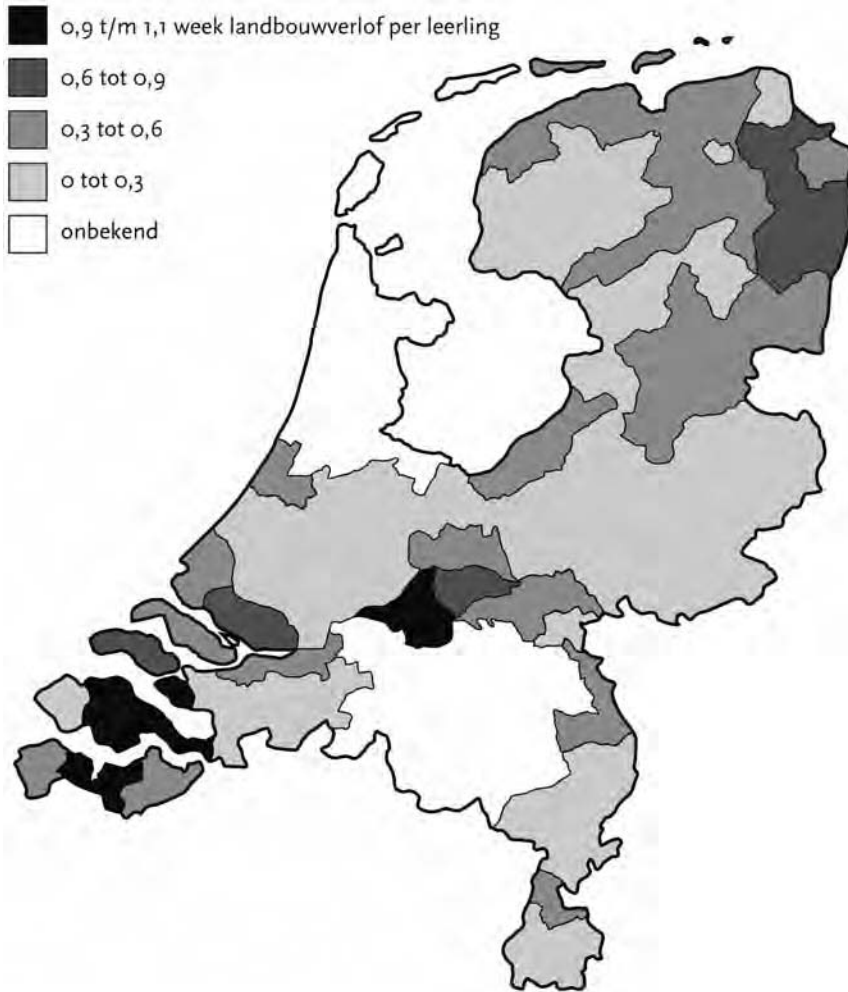
Het betreft de verstrekking van landbouwverloven, die nauwkeurig werd bijgehouden. Het totale aantal weken verlof dat in 1905 per schoolarrondissement werd verstrekt, heb ik afgezet tegen het totale aantal leerlingen per arrondissement (zie kaart). De uitkomsten, variërend van 0 tot 1,1 week per leerling, moeten niet worden opgevat als een indicatie van het aantal dagen dat kinderen werkten. Het landbouwverlof werd immers alleen verleend aan de oudste leerlingen, die van tien jaar en ouder. De uitkomsten maken wel duidelijk dat de mate waarin landbouwverlof werd verleend, behoorlijk vari-

48. *Uitkomsten*, LXIV, 3, 18; *Uitkomsten*, LVII, 3, 18.

49. *Uitkomsten*, XLVII, 2, 19.

50. *Overzicht*, 491. Zie ook *Verslagen*, II, 192-193.

eerde. Deze gegevens leiden in combinatie met de informatie uit de enquêtes van 1906 en 1913 tot het volgende beeld.

Over het algemeen werd in 1905 maar beperkt gebruik gemaakt van het landbouwverlof. Slechts enkele gebieden springen eruit: delen van Zeeland (0,9 tot 1,1 week per leerling), de Hoeksche Waard (0,8), de Bommelerwaard/Tielerwaard (1), de Neder-Betuwe (0,6), de Drents/Groningse Veenkoloniën (0,8), de omgeving van Slochteren (0,6) en Westerwolde (0,6). Dit waren allemaal gebieden waar op grote schaal arbeidsintensieve gewassen als aardappelen, suikerbieten en vlas werden verbouwd.

Blijkens de enquêtes was in deze gebieden de vraag naar goedkope arbeidskrachten zoals kinderen groot. 'De arbeiders, schrijft men, vragen verlof aan, omdat de werkgevers om hun kinderen als goedkope werkkraft komen en

de ouders dan bezwijken met het oog op de verdiensten, die vaak broodnoodig zijn', staat bijvoorbeeld in de kinderarbeidenquête uit 1913 over Zoelen.⁵¹ De Leerplichtwet had in deze gebieden beperkt effect. Zo staat in de landbouwenquête over de Betuwe enerzijds dat de leerplichtwet 'veel (heeft, ms) doen veranderen, daar vroeger vrij wat met talrijke troepen kinderen gewerkt werd, o.a. bij het schoonmaken der bieten', maar ook dat in Wadenoyen 'schromelijk misbruik' gemaakt wordt van leerplichtigen: 'Door den grooten administratieven omslag der leerplichtwet kunnen kinderen weken aaneen de school verzuimen, zonder dat tot vervolging kan worden overgegaan; komt het eene enkele maal tot vervolging, dan is de boete zoo gering, dat de kinderen die wel al tienmaal verdiend hebben'.⁵²

In de Drents-Groningse Veenkoloniën was volgens de landbouwenquête kortgeleden in de aardappelteelt een vernieuwing doorgevoerd, die veel werk bespaarde. 'In plaats dat, zooals vroeger, direct met het opkomen der aardappels met man en macht wordt begonnen met schoffelen, gaan nu schoffeltuigen en houten eggen door het aardappelgewas, waardoor het aantal benodigde schoffelaars wel tot op de helft van vroeger is verminderd. [...] Door de beperking van den handenarbeid bij het schoffelen en schoonhouden der gewassen kan voor dat werk vrouwen- en kinderarbeid beter gemist worden dan vroeger; toch wordt er nog zooveel mogelijk gebruik van gemaakt omdat hij goedkooper is'.⁵³ Tijdens de oogst was de behoefte aan menskracht onverminderd groot. Hele gezinnen trokken er dan op uit en schoolverzuim was 'aan de orde van den dag'.⁵⁴

Niet in alle akkerbouwgebieden met arbeidsintensieve gewassen werd zo veel gebruik gemaakt van het landbouwverlof. In de Groningse zeekelegebieden varieerde de verstrekking van het landbouwverlof van 0,1 tot 0,5 week per leerling, in de Friese bouwstreek van 0,3 tot 0,5 week per leerling. Toch wekken de enquêtes de indruk dat ook in deze gebieden graag gebruik werd gemaakt van de inzet van kinderen. De landbouwenquête van 1906 stelt over het meest noordelijke zeekelegebied van Groningen: 'Stellig kan worden gezegd dat op de zavelgronden met vlas- en bietenbouw de daar meer en meer zich uitbreidende koppelarbeid het werken van vrouwen en kinderen op het veld heeft bevorderd. Vroeger was landarbeid door vrouwen en kinderen boven de schooljaren hier echter ook reeds algemeen'.⁵⁵ Over de Friese bouwstreek bevatten de enquêtes verschillende opmerkingen over intensief kinderwerk en overtredingen op de Leerplichtwet.⁵⁶ Toch viel het blijkbaar

51. 'Kinderarbeid', 151.

52. *Verslagen*, 1, 489, 491-492.

53. *Overzicht*, 410-412.

54. *Verslagen*, 1, 169. Zie ook *Verslagen*, 1, 259.

55. *Schetsen*, 29. Zie ook *Verslagen*, 1, 38, 66-67, 90, 110, 145-146.

56. *Verslagen*, 1, 217; *Schetsen*, 65; 'Kinderarbeid', 143-147.

mee in vergelijking met de eerder genoemde gebieden. Wellicht woonden er in Groningen en Friesland naar verhouding minder arme, landloze arbeiders die hun kinderen voor dit werk beschikbaar stelden.

In akkerbouwgebieden waar weinig aardappelen, bieten of vlas werden verbouwd, was de vraag naar kinderarbeid blijkbaar veel kleiner. Zo stelt de landbouwenquête van 1906 over de Waard- en Groetpolder, Anna Paulownapolder en Wieringerwaard in Noord-Holland, waar vooral graan werd verbouwd: 'landarbeid door vrouwen en kinderen komt hier niet voor'.⁵⁷

Wat betreft de andere landbouwtypes – veehouderij in weidegebied, gemengd bedrijf op zandgrond, tuinbouw – lijkt de situatie wel overal ongeveer hetzelfde te zijn geweest. De getallen over het landbouwverlof zijn steeds overeenkomstig en dat geldt ook voor de gegevens uit de enquêtes. In de weidegebieden in Zuid-Holland, Utrecht, Overijssel en Friesland verrichtten kinderen hetzelfde soort werk als in Noord-Holland. Ze moesten melken, soms dieren naar de weide brengen en alleen tijdens de hooioogst werd af en toe landbouwverlof gevraagd.⁵⁸ Wat betreft de zandstreken, was de situatie in Limburg, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drenthe vergelijkbaar met die in Noord-Brabant. De kinderen werkten vooral op het eigen bedrijf van de ouders, voor en na school. Dikwijls worden koehoeden en het werk in de aardappeloogst genoemd, naast wieden, erwten planten, kinderoppassen of eten op het land brengen en streekgebonden werkzaamheden zoals dennetjes poten en bosbessen plukken op de Veluwe. Opvallend zijn wel enkele opmerkingen over de gevolgen van de Leerplichtwet. Zo staat over de Hooge Veluwe: 'Jonge kinderen werken lang niet zooveel als vroeger, doch dit is voornamelijk een gevolg van de Leerplichtwet. Vroeger was het regel, dat de kinderen een jaar of drie naar school gingen en vervolgens alleen 's winters'.⁵⁹ En over Drenthe: 'De arbeid van vrouwen en leerplichtige kinderen neemt af. [...] Wat de kinderen aangaat, wint de overtuiging veld, dat men de kinderen het schoolonderricht niet mag onthouden. Op de meeste plaatsen wordt van hunne werkkracht slechts in den tijd van den aardappeloogst gebruik gemaakt'.⁶⁰ Blijkbaar had de Leerplichtwet in deze streken een opmerkelijk effect, anders dan in Brabant waar het schoolbezoek al eerder zo sterk was gestimuleerd door de kerk. Maar ook in deze gebieden kon men zich blijkbaar vrij gemakkelijk aanpassen aan de wetgeving: van

57. *Schetsen*, 105.

58. Zuid-Holland: *Verslagen*, 11, 120-121, 148, 182; *Schetsen*, 568; 'Kinderarbeid', 156. Utrecht: *Verslagen*, 11, 120; *Schetsen*, 538. Overijssel: *Verslagen*, 1, 337; *Schetsen*, 516, 'Kinderarbeid', 150. Friesland: *Verslagen*, 11, 226 (6-7); *Schetsen*, 483; 'Kinderarbeid', 146.

59. *Schetsen*, 409.

60. *Ibidem*, 369.

het landbouwverlof werd niet erg veel gebruik gemaakt en overtredingen kwamen nauwelijks voor.⁶¹

Wat betreft de tuinbouw tenslotte, vallen de vele landbouwverlof-verstrekkingen in diverse tuinbouwgemeenten weg tegen andere getallen uit de schooldistricten waar die gemeenten toe behoren. Uit de enquêtes blijkt wel duidelijk dat in de tuinbouw graag gebruik werd gemaakt van het werk van schoolkinderen. Bijvoorbeeld: 'In den pluktijd der aardbeien bij Beverwijk en het planten van kool aan den Langendijk, worden zeer veel kinderhanden gebruikt, zelfs in die mate, dat met de regeling der schoolvacantiën hiermede rekening wordt gehouden'.⁶² Over Hoogezand-Sappemeer: 'De werkzaamheden in den tuinbouw, die hier reeds begint te bloeien en zich voortdurend uitbreidt, worden voor een groot gedeelte buiten het zesweecksch verlof verricht. De arbeid wordt verricht vóór en na schooltijd. [...] De werkzaamheden bestaan uit wieden, boon plukken, boonendraden, bessenplukken.'⁶³ In de Betuwe tenslotte was er werk in de opkomende fruitteelt: kinderen plukten bessen en verjoegen van zonsopgang tot zonsondergang de kraaien en spreuwen bij de rijpende kersen.⁶⁴

Conclusies

Afgaand op de beroepstellingen, waren er in de periode 1849-1909 maar weinig kinderen onder de twaalf jaar met een beroep in de Nederlandse landbouw. Dat gold al in 1849 en daarna nam hun aantal bovendien in hoog tempo af. Pas onder veertien- en vijftienjarigen was het aantal kinderen met een beroep in de landbouw vrij groot. Uit verschillende enquêtes wordt echter duidelijk dat kinderen jonger dan veertien jaar dikwijls al behoorlijk veel werk verrichtten. Blijkbaar bleven, zoals Kirby en Van Zanden al waarschuwen, in de beroepstellingen veel werkzaamheden van kinderen buiten beschouwing. Met zes, zeven, acht jaar konden kinderen worden ingezet als koehoeder, sommigen gingen al met negen jaar melken. De meest gebruikelijke leeftijd waarop kinderen aan het werk gingen was rond hun tiende, de leeftijd dat ze op het land konden gaan werken.

61. Limburg: *Schetsen*, 463; *Verslagen*, 11, 362. Utrecht: *Schetsen*, 425; *Verslagen*, 11, 11; 'Kinderarbeid', 153-154. Gelderland: *Schetsen*, 409, 425; *Verslagen*, 1, 439-440; 'Kinderarbeid', 150-153. Overijssel: *Verslagen*, 1, 308, 390; 'Kinderarbeid', 149-150. Drenthe: *Schetsen*, 369; *Verslagen*, 1, 246; 'Kinderarbeid', 147-149.

62. *Verslagen*, 11, 72. Zie ook 42-44.

63. 'Kinderarbeid', 139.

64. *Ibidem*, 151-153; *Verslagen*, 1, 491.

'Op het aardappelveld. Veluwe'. Ansichtkaart uit 1915-1925. Foto: M.C. Termaat.
Collectie: Zuiderzeemuseum.

Over de intensiteit van dit werk kunnen op grond van de enquêtes nauwelijks exacte uitspraken worden gedaan. Slechts af en toe wordt vermeld hoeveel kinderen van een bepaalde school of leeftijdsgroep werken en hoeveel uren of dagen zij dat doen. Meestal blijft het slechts bij een indruk. Wel worden interessante patronen zichtbaar.

Ten eerste blijken de werkzaamheden van kinderen sterk te hebben gevarieerd, afhankelijk van de aard van de landbouw.⁶⁵ Dat wordt duidelijk uit de enquêtes en wordt bevestigd door de gegevens over het landbouwverlof van 1905. In streken met hetzelfde landbouwtype, waar ook in Nederland, werd steeds grofweg evenveel landbouwverlof verleend. In welk landbouwtype het werk van kinderen het meest intensief was, is niet goed vast te stellen. Wel wekken de enquêtes de indruk dat in weidegebieden relatief weinig kinderen landbouwwerk verrichtten, terwijl het in de andere landbouwtypes vermoedelijk om een redelijk tot groot deel van de kinderen ging. De intensiteit van het werk van individuele kinderen blijkt echter lastig te vergelijken. Uit het grote schoolverzuim in gebieden met grootschalige akkerbouw en uit de verhalen

65. Nog een opmerkelijk voorbeeld uit 1886 uit Noord-Holland: 'Te Ooster-Blokker is betrekkelijk weinig schoolverzuim. De reden daarvan is, dat er zeer weinig bouw- of tuingrond wordt gevonden. Te Wester-Blokker is het schoolverzuim zeer aanzienlijk (...) In den oogsttijd van de appelen, peren, noten en aalbessen is de school geheel ontvolkt.' *Uitkomsten*, xxxv, 1.

uit deze streken over kinderen die soms excessief lang op het veld werkten, kan niet stellig worden geconcludeerd dat kinderen in dit landbouwtipe het hardst werkten. Immers, in andere landbouwtipes werkten kinderen soms urenlang voor en na school.

Ten tweede blijkt uit de enquêtes dat betwijfeld moet worden of het werk van kinderen in de tweede helft van de negentiende eeuw minder belangrijk werd, zoals Van Zanden uit de beroepstellingen afleidt en zoals ook een nadere beschouwing van de beroepstellingen kan doen vermoeden. Na 1849 nam weliswaar het (toch al kleine!) aantal jonge kinderen met een beroep in de landbouw af, maar het is de vraag of in die tijd ook het parttime werk van kinderen sterk terugliep. De enquêtes bevatten daarvoor nauwelijks aanwijzingen. Wellicht werkten rond 1886 op de Brabantse zandgronden kinderen jonger dan negen jaar minder dan voorheen, maar dat is alleen een vermoeden. Een duidelijke verandering vindt pas kort na 1900 plaats. Dan wordt in verschillende streken van het land melding gemaakt van een recente, opvallende afname van het werk van kinderen. De enquêtes bieden eerder sterke aanwijzingen dat in de tweede helft van de eeuw in bepaalde gebieden de totale omvang van de kinderarbeid toenam.⁶⁶ Uit de enquêtes van 1886 en 1906 blijkt dat er toen door de intensivering en uitbreiding van de akkerbouw en tuinbouw een grote vraag naar goedkope arbeid bestond en dat op bepaalde momenten in het jaar grote aantallen kinderen werden ingezet. In dat opzicht was de situatie in Nederland hetzelfde als in andere onderzochte landen. De totale omvang van kinderarbeid in de landbouw zal ergens voor de invoering van de Leerplichtwet van 1901 het grootst zijn geweest. Daarna werd blijkens de enquête van 1906 het aantal dagen dat kinderen voor werk op het land beschikbaar waren, in korte tijd behoorlijk teruggedrongen.

Ten slotte bevestigen de enquêtes dat de landbouw vooral aan jongens werk bood, zoals ook al uit de beroepstellingen naar voren kwam. Weliswaar wordt dikwijls het neutrale woord 'kinderen' gebruikt, maar regelmatig wordt vermeld dat 'jongens' melken, met de mestkar rijden, koehoeden, op het land werken of voor de tuinders. Meisjes worden veel minder genoemd. Af en toe wordt wel eens vermeld dat zij melken of koehoeden. Of zij op het land werkten, wordt niet vermeld. Het lijkt dus niet zo gebruikelijk te zijn geweest. Over ander werk van meisjes, in de landbouw of daarbuiten, bieden de enquêtes nauwelijks informatie. Alleen de enquête van 1913 over het werk van platlandskinderen bevat een aparte paragraaf 'Arbeid door meisjes'. Daaruit blijkt dat meisjes in het huishouden behoorlijk bezig werden gehouden. Als het hele gezin naar het land was, moesten zij thuis oppassen en de rest van het huishouden doen. Ook verrichtten ze het hele jaar door voor en na school veel huishoudelijk werk.

66. Zie hierover ook Priester, *De economische ontwikkeling, 173-175*.

De enquêtes wijzen uit dat de vraag naar kinderarbeid en het aanbod van kinderen voor dat werk beïnvloed werden door verschillende factoren. De aanwezigheid van geschikt werk voor kinderen hing af van de aard van de landbouw. In de veeteelt maakte het veel uit of er weilanden waren. In de akkerbouw maakte het veel verschil welke gewassen er werden verbouwd. Tenslotte laat de passage uit 1906 over de invoering van de schoffeltuigen in de aardappelteelt zien hoeveel (kinder)werk er werd weggenomen door mechanisering van de landbouw, een proces dat in de twintigste eeuw sterk zou worden voortgezet. Of de omvang van bedrijven veel invloed had op de werkgelegenheid voor kinderen, zoals Allen en Kirby menen, is onduidelijk. Het is bijvoorbeeld niet goed te zeggen of de inzet van kinderen in de kleinschalige Brabantse boerenbedrijven groter of kleiner was dan in de grootschalige Zeeuwse akkerbouw. Ook op grootschalige akkerbouwbedrijven kon, als er arbeidsintensieve gewassen werden verbouwd, veel behoefte aan kinderarbeid bestaan. Wel lijkt het waarschijnlijk dat kinderen van (kleine) boeren al op jongere leeftijd aan de slag konden dan kinderen van arbeiders in de grootschalige akkerbouwgebieden, die meestal geen eigen land of dieren hadden.

De stimulering van het schoolbezoek beperkte de beschikbaarheid van kinderen voor werk. Duidelijke gevallen zijn de in 1886 genoemde ontwikkelingen in de Hillegomse tuinderijen en het opmerkelijke effect dat de Leerplichtwet had volgens mededelingen in de landbouwenquête van 1906. Anderzijds verliep de stimulering van het schoolbezoek moeizaam in gebieden waar veel werk was voor kinderen en de ouders daar ook aan hechtten. Vooral na 1850 stuurden steeds meer ouders, daartoe aangespoord of uit eigen overtuiging, hun kinderen naar school en lieten ze ook steeds vaker hun kinderen de school helemaal doorlopen. Hierdoor waren kinderen een groot deel van de dag niet beschikbaar voor werk. Dat zal een belangrijke verklaring zijn voor de sterke afname van het percentage kinderen met een beroep in de tellingen. Echter, schoolbezoek beperkte de mogelijkheden om kinderen te laten werken slechts ten dele. Buiten schooltijd konden kinderen behoorlijk veel werk verrichten en de drempel om kinderen tijdelijk voor werk van school te halen, was tot 1901 laag. Wellicht waren individuele kinderen wat minder dan voorheen beschikbaar voor werk. Maar omdat in dezelfde periode de vraag naar de inzet van kinderen behoorlijk toenam en er grote aantallen kinderen werden ingezet, nam het totale belang van het werk van kinderen in de tweede helft van de negentiende eeuw vermoedelijk eerder toe dan af.

Armoede lijkt vooral direct van invloed te zijn geweest op het aanbod van kinderen van landarbeiders. In de enquêtes wordt meerdere keren een verband gelegd tussen lage lonen en loonarbeid door kinderen, en na 1900 tussen de loonstijging en de afname van kinderarbeid. Een minder direct effect zal de verbetering van de levensstandaard hebben gehad op de arbeid van kinderen van kleine boeren en tuinders: of het bedrijf veel of weinig opleverde, het werk moest worden gedaan.

De invloed van wetgeving lijkt niet doorslaggevend te zijn geweest, maar ook niet te verwaarlozen. De toename van het schoolbezoek in de tweede helft van de negentiende eeuw, waardoor het werk van kinderen steeds meer werd beperkt tot een parttime bezigheid, kan niet aan wetgeving worden toegeschreven. Deze ontwikkeling vond immers al plaats voordat in 1901 de Leerplichtwet van kracht werd. Wel heeft deze wet het parttime werk van kinderen verder ingeperkt. In verschillende regio's nam na 1901 het aantal dagen dat kinderen van school wegbleven om op het land te werken, sterk af. Ook al was de Leerplichtwet met zijn lage boetes en trage afhandeling van overtredingen geen strenge wet, blijkbaar kon hij, zeker in regio's waar men het werk van kinderen redelijk gemakkelijk kon missen, een extra impuls geven aan het terugdringen van het werk tot buiten schooltijd.

Voor Cunninghams beeld van 'under- and unemployment' op het platteland heb ik voor de periode 1800-1913 geen directe aanwijzingen gevonden. Nergens in de enquêtes wordt vermeld dat ouders moeite hebben om genoeg werkzaamheden te vinden voor hun kinderen, op het eigen bedrijf of elders. De enquêtes wekken eerder de indruk dat er, vooral laat in de eeuw, een grote vraag bestond naar het werk van kinderen. Echter, het ontbreken van opmerkingen over een gebrek aan werk voor kinderen bewijst natuurlijk niet dat er altijd voldoende werk was. Dergelijke opmerkingen zijn niet snel te verwachten in teksten van burgers die werk van kinderen dikwijls vooral zagen als een ongewenst obstakel voor schoolbezoek. Het lijkt onvermijdelijk dat er in gebieden waar werkloosheid heerste ook voor kinderen niet altijd genoeg werk was.

Ook lijkt het waarschijnlijk dat kinderen nogal wat vrije tijd hadden, zoals Cunningham suggereert. Het is wat dit betreft raadzaam om de enquêtes van 1906 en 1913 niet te zien als representatief voor de hele periode. Afgaande op die enquêtes, hadden kinderen het in het begin van de twintigste eeuw door de combinatie van school en werk soms buitengewoon druk. Maar eerder, toen het schoolbezoek minder verbreid en regelmatig was, zal dat anders zijn geweest. Weliswaar gingen kinderen die niet werkten vaak naar school: kleine kinderen bezochten de school vaak het hele jaar door en de oudere kinderen 's winters. Maar toch zal het dikwijls zijn voorgekomen dat kinderen noch naar school gingen, noch werkten. Of hier het etiket 'werkloosheid' op moet worden geplakt, is de vraag, maar ongetwijfeld hadden sommige kinderen veel vrije tijd. Ik ben daarover twee opmerkingen tegengekomen. De eerste is uit Zeeland in 1850: 'gebrek aan orde en zindelijkheid wordt in de meeste dier huisgezinnen steeds waargenomen, en in onwetendheid en lediggang, en veelal zonder onderwijs, bereikt menig kind de jaren, waarop het op het veld eenigen handen-arbeid kan verrigten'.⁶⁷ Nog interessanter

67. 'Rapport naar aanleiding van een ingesteld onderzoek omtrent den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende en dienstbare bevolking ten platten lande, uitgebragt op de

is een opmerking uit 1890 in de inleiding tot de enquête ‘Veldarbeid van kinderen’. Hierin wordt opgemerkt dat het dikwijls voorkomt dat kinderen ’s zomers de school niet bezoeken, maar ook niet aan het werk zijn. Dat komt volgens de auteur, voort uit een betreurenswaardige gewoonte die nog lang niet uitgeroeid is: ‘Meermalen evenwel gebeurt ’t ook, dat zij noch bij eigen, noch bij anderen in dienst zijn, maar toch verzuimen omdat ’t “mode” geworden is. “’s Zomers behoeven we niet naar school”, heet het bij vele kinderen. En met luieren en lanterfantten wordt den tijd zoek gebracht. En de ouders? Och, zij bekommeren er zich niet om; ’t is met hen zelf ook zoo gegaan en van de noodzakelijkheid van geregeld onderwijs zijn ze nu eenmaal niet doordrongen. Eerst als de ouders geregeld thuis zijn – in den winter – en last beginnen te krijgen van hun onordelijk, lui en verwaarloosd kroost, wordt dit weer onder den “beschavenden invloed” van den meester gesteld’.⁶⁸ Het ging hierbij waarschijnlijk vooral over jongens. ‘Lanterfanteren’ was meisjes veel minder gegund. De paragraaf ‘Arbeid door meisjes’ in de kinderarbeidenquête uit 1913 biedt hiervoor allerlei aanwijzingen, zoals het volgende citaat uit het Friese Schoterland: ‘De meisjes hebben natuurlijk niet zooveel vrijaf als de jongens. Algemeen heerscht hier de meening, dat het voor meisjes geen pas geeft, zooveel te spelen. Zij moeten naaien, breien en op broertjes en zusjes passen en elke moeder zal er met trots op wijzen, dat ze haar meisje flink aanport.’⁶⁹

Cunninghams visie dat de landbouw bij uitstek een sector was waarin het lastig was om voldoende werk voor kinderen te vinden, kan ik al met al niet onderschrijven. Het werk in de landbouw was uiteraard vaker seizoensgebonden dan werk in nijverheid en industrie. Ook is het waarschijnlijk dat jonge kinderen en meisjes gemakkelijker konden worden ingezet in sommige vormen van plattelandsnijverheid en industrie, waar lichaamskracht geen vereiste was. Ongetwijfeld zullen bepaalde vormen van plattelandsnijverheid en industrie lokaal de mogelijkheden om kinderen te laten werken, hebben vergroot. Maar dat gold net zo goed voor bepaalde arbeidsintensieve vormen van land- en tuinbouw en voor een algemeen tekort aan werk voor kinderen in de landbouw heb ik geen aanwijzing gevonden. De stelling dat kinderen speciaal in de landbouw een ‘dubious asset’ waren, is veel te algemeen en niet houdbaar.

Algemeene Vergadering der Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw te Tholen den 7den junij 1849’, in: Van Zanden, ‘Den zedelijken’, 10.

68. ‘De veldarbeid’, 7. Zie ook P.Th. Bogaard, ‘Verslag (...) Gelderland in Overijssel’, in: Van Zanden, ‘Den zedelijken’, 168.

69. ‘Kinderarbeid’, 195.

Over de auteur

Willemien (W.M.) Schenkeveld (1963) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is journalist en historicus. In 2003 publiceerde ze *Het Kinderwetje van Van Houten. Sociale wetgeving in de negentiende eeuw*. Voor *Plaatsen van Herinneringen. Nederland in de negentiende eeuw* (2006) schreef zij een hoofdstuk over kinderarbeid in de fabrieken van Petrus Regout in Maastricht.

E-mail: wm.schenkeveld@hccnet.nl